

*'Als de zeespiegel een meter stijgt,
kun je half Nederland afschrijven'*

MARIA VAN HAPEREN

Rampen en plagen zijn van alle tijden

De mediahype rond de vuurwerkramp in Enschede, nu al weer bijna vijf jaar geleden, wekte bij historicus/docent dr. Cor van der Heijden niet alleen veel verbazing en verwondering, maar ook ergernis op. Hij benaderde de redactie van 'NRC Handelsblad', waarvoor hij al sinds 1990 met enige regelmaat boeken recenseert, met het voorstel om een serie te beginnen over rampen die in het verleden ons land getroffen hadden. Uiteindelijk verschenen op de Achterpagina meer dan dertig artikelen over allerlei rampen en plagen die in de periode 1400 – 1940 van invloed waren op het verloop van de Nederlandse geschiedenis. Afgelopen december verschenen ze in boekvorm, voorzien van aantrekkelijke illustraties en een uitgebreide bronnenlijst.

'Nee', klinkt het resoluut, 'ik heb geen speciale interesse, noch een obsessie voor ongelukken, plagen of rampen. De reden dat ik deze serie artikelen heb geschreven, moet elders gezocht worden. Daarvoor moeten we terug naar de ramp met de vuurwerkslagplaats in de wijk Roombeek in Enschede, 13 mei 2000. Ik verbaasde me destijds over de mediahype die direct inzoomde op dat ene incident, zonder de ramp in een bredere historische context te plaatsen. Ruim 250 jaar geleden, in 1750, en een eeuw later, in 1862, werd dezelfde stad ook al door een vuurramp getroffen. Geen enkele journalist die je daar in 2000 over hoorde. Hadden ze niet genoeg geduld om dit te ontdekken, of was het een gebrek aan kennis waardoor die algemene historische achtergrond achterwege bleef?

Bij de ramp in 2000 werd de indruk gewekt dat het de eerste keer was dat zich in ons land een stadsbrand van deze omvang voordeed, terwijl je in nagenoeg elke regio genoeg voorbeelden, zelfs uit de moderne tijd, kunt aandragen die het tegendeel laten zien. Zelfs een middelgrote plaats als Graft had regelmatig last van de vernietigende branden.

Daar vielen, zo schrijft A.Th. van Deursen in *Een dorp in de polder* (1994), in 1705 zeker 42 woonhuizen en het weeshuis aan de vlammen ten prooi. Het aangrenzende De Rijk werd in 1654 helemaal in de as gelegd.'

'Tot mijn verbazing merkte ik, toen ik met mijn onderzoek was begonnen, dat rampen en plagen veel vaker voorkomen dan mensen zich realiseren en dat daar al enorm veel over bekend is. Neem nu als voorbeeld eens het aantal epidemieën dat in de afgelopen jaren uitbrak onder het vee. Ze liggen voor het oprapen: de varkenspest, de vogelpest onder pluimvee en de MKZ crisis. Allemaal ziektes die in de media keer op keer worden toegeschreven aan de geweldige dichtheid van de veestapel, waarbij veelal de suggestie wordt gewekt dat de huidige generatie boeren weinig diervriendelijk met het vee omgaat.

Maar denk je nu werkelijk dat die ziekten een nieuw fenomeen zijn?

Absoluut niet. Massale sterfte onder het vee is van alle tijden.

Niet voor niets begin ik mijn inleiding met een passage uit *Exodus* over de zevende plaag in Egypte.'

'Soms kan de mensheid nu eenmaal niets doen om een calamiteit te voorkomen. Vooral op ontwikkelingen van de heel lange termijn – zoals in het geval van bewegende aardkorsten, die verantwoordelijk zijn voor aardbevingen en vloedgolven – heeft de mens geen invloed.

Zelfs zaken als de langzame verandering van het klimaat – ook die is niet uniek voor onze tijd, maar kwam bewijsbaar ook in het verleden voor – waarvan de stijging van de zeespiegel een direct gevolg is, blijken moeilijk te beteugelen. En als ik even een politiek statement mag maken: als er iets is waar de Nederlanders zich druk om zouden moeten maken, is het deze kwestie. Het is algemeen bekend dat als de zeespiegel gemiddeld een meter stijgt, er drie gebieden op deze aardbodem kunnen worden afgeschreven: de Malediven, Bangladesh én het westen van Nederland.'

Wetenschap...

Uit zo'n onverwacht dwarsverband en de koppeling aan de actualiteit blijkt dat we met een rasechte docent te maken hebben. Cor van der Heijden is al bijna 25 jaar als docent geschiedenis en aardrijkskunde verbonden aan een middelbare school in Tilburg, die sinds een paar jaar 2College-Noord heet.

Tijdens zijn docentschap heeft hij zich altijd met onderzoek beziggehouden. Dit resulteerde onder andere in het proefschrift *Het heeft niet willen groeien*, over kindersterfte rond 1900, dat hij in 1995 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant verdedigde. Een paar jaar daarvoor had hij al zijn eerste boek geschreven, samen met Gerard Rooijackers, nu hoogleraar Nederlandse etnologie aan de Universiteit van Amsterdam.

In 1996 kreeg hij de kans om, geheel naar eigen inzicht, een boek te schrijven waarvan de gehele oplage gratis zou worden uitgedeeld aan alle inwoners van zijn woonplaats; geschenk van het gemeentebestuur

bij de opheffing van de gemeente in verband met de gemeentelijke herindeling.

'Dit gebaar van het gemeentebestuur was voor mij een *eye-opener*. Tot dat moment had ik me vooral beziggehouden met puur wetenschappelijk onderzoek. Zelden kreeg ik hierop respons. Het is natuurlijk leuk als een artikel verschijnt in – zoals men beweert – toonaangevende internationale wetenschappelijke tijdschriften. Zo is van mij een artikel, dat ik samen met Frans van Poppel geschreven heb, verschenen in *Annales de démographie historique* en een vertaling daarvan in *Health Transition Review*. Maar ik vraag me af of er in Nederland één wetenschapper rondloopt die deze artikelen heeft gelezen.

Van het boek over mijn gemeente – de burgemeester deed, tegen mijn verwachting in, zelfs niet moeilijk over de titel: *Schrandere boeren en schrielse bestuurders* – weet ik in ieder geval wél zeker dat het gelezen is en dat het stof tot overdenking opleverde.'

Mede hierdoor is Cor van der Heijden de zijpaden van de geschiedbeoefening wat intensiever gaan bewandelen. Niet alleen zware wetenschappelijke kost, maar ook een vertaling daarvan naar een groter publiek. De kolommen van *NRC Handelsblad*

– zowel in het katern Boeken, als in de bijlage Wetenschap & Onderwijs en op de Economie Achtergrondpagina – werden een plaats om melding te maken van de stand van zaken of de vorderingen van het historisch onderzoek in Nederland.

...en school

Van der Heijden was als auteur betrokken bij de samenstelling van verschillende schoolmethoden. Voor *Pharos voor de Tweede Fase* schreef hij voor zowel de eerste als de tweede druk een hoofdstuk over de sociaal-economische geschiedenis van Nederland. Voor het tweede en derde deel van *Sfinx. Geschiedenis voor de Basisvorming*, tweede druk, schreef hij eveneens een hoofdstuk. Daarnaast tekende hij voor de tekst van *De Studiegids. Met de loop op Lancashire. Katoen en samenleving, 1750-1850*.

'Ik heb wel eens gezegd: het schrijven van het hoofdstuk voor *Pharos* heeft mij meer kruim gekost dan mijn hele dissertatieonderzoek bij elkaar. Om over een bepaald onderwerp een tekst te schrijven van pakweg 5000 woorden, kost mij weinig moeite. Als het er 7000 mogen zijn, wordt het misschien zelfs nog wel gemakkelijker. Maar het schrijven van een verhaal, dat hoofdzakelijk bestaat uit bronnen, zowel tekstbronnen als beeldbronnen, en dat vooral vanuit het bijbehorende werkboek wordt aangestuurd is echt ingewikkeld en moeilijk.

De onderwijskundige visie van de eindredacteur van *Pharos* was, dat een auteur het verhaal wel in zijn hoofd moest hebben, maar dat niet mocht neerschrijven. De leerling

zou, werkend vanuit een zeer dirigistisch werkboek, aan het eind van het hoofdstuk in staat moeten zijn zelf, in verkorte vorm, die tekst te produceren die de auteur vanaf het begin in gedachten had.

Omdat onverbiddelijk de rode pen werd gehanteerd en steevast de vraag werd gesteld met welk doel een bepaalde bron werd geselecteerd of opdracht werd geformuleerd, werd ik, op mijn beurt, gedwongen na te denken over de inhoud van mijn hoofdstuk. Daar heb ik ongelooflijk veel van geleerd.

Maar het strakke concept, dat zeer nauw aansloot bij de filosofie van de Tweede Fase in zijn meest oorspronkelijke vorm, was voor mij een te strak keurslijf. Ik heb er dan ook bewust voor gekozen om op het moment dat op onze school, als voorhoedeschool, de Tweede Fase van start ging, weer les te gaan geven in de onderbouw.

Jarenlang heb ik, met groot plezier, alleen maar les gegeven aan eerste en tweede klassertjes. Daar kun je nog eens ouderwets uitpakken met verhalen: dat blijven voor mij toch de krenten in de pap.'

Rampen en plagen

Dat 'verhalen vertellen' een gave is, blijkt uit elke pagina van *Rampen en plagen in Nederland 1400 – 1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moskovieters*. Het boek staat vol saillante details die geen afbreuk doen aan de grote lijn en de context. Het hele pandemonium aan natuurlijke ellende komt voorbij en de talrijke afbeeldingen versterken de boodschap nog eens.

Van alle soorten rampen en plagen heeft de auteur er telkens één uitgekozen om nader te beschrijven. Op de regel is slechts één uitzondering gemaakt: van de grote rivieroverstromingen zijn twee voorbeelden uitgewerkt, die van 1809 en van 1926. Het beleid van de overheid was in beide gevallen volstrekt anders, zodat Van der Heijden weer eens kon duidelijk maken dat de geschiedenis geen lineaire ontwikkeling is.

Wat voor misère wordt er in het boek zoal over de lezer uitgestort?

In dit caleidoscopische overzicht van diverse rampen en plagen waarmee de vroegere bewoners van ons land hadden moeten leren omgaan, passen er – na een inleiding waarin het onderlinge verband wordt toegelicht – dertig de revue.

Het boek opent met een reeks gebeurtenissen waarop de invloed van de mens bescheiden is, zoals aardbevingen, vloedgolven en overstromingen. Daarna volgt een bespreking van enkele plagen die het gevolg waren van een verstoord evenwicht in zowel de planten- en dierenwereld als in de menselijke samenleving.

In alle gevallen waren de gevolgen ingrijpend: zo stierven er in Nederland, als een direct gevolg van een schimmel op de aardappelplant, in 1847 meer mensen dan er geboren werden.

Er is nauwelijks een schatting te maken van de aantallen die in de loop van vele eeuwen aan de pest, de cholera en de Spaanse griep bezweken; het moesten er wereldwijd vele tientallen miljoenen zijn geweest. Behalve aan ziekten, stierven velen tijdens oorlogen en de daarmee nauw verbonden randverschijnselen, zoals de activiteiten van plunderende en brandschattende vijandelijke legers of groepen deserteurs, de kaapvaart op zee of de vergissingen die tijdens een periode van neutraliteit werden gemaakt.

Tot slot volgt een behandeling van een tiental rampen in de oorspronkelijke betekenis van het woord van 'een groot ongeluk'. Uit een bijna onmetelijk lange lijst zijn exemplarische voorbeelden geselecteerd, zoals de explosie van een kruitschip (in Leiden in 1807), een grote stadsbrand (in Enschede in 1862), een mijnramp (in de Staatsmijn Hendrik in 1928), het vergaan van een vissersvloot (die van het tweelingdorp Moddergat en Paesens in 1883), een treinongeluk (bij Weesp in 1918) en een vliegcrash (het neerstorten van De Uiver in 1934, twee maanden na de triomf in de beroemd geworden luchtrace Londen-Melbourne).

'Het moeilijkste aan dit boek was het bedenken van de titel. Heel erg lang was ik ervan overtuigd dat wat nu de

Cor van der Heijden, *Rampen en plagen in Nederland, 1400 – 1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moskovieters* (Kempens Uitgevers/Uitgeverij Europese Bibliotheek: Zaltbommel 2004); 200 blz., prijs € 19,50.

Tot de taken van Cor van der Heijden behoort de huiswerkbegeleiding. Twee keer per week krijgen leerlingen een uur per dag hulp bij de planning en uitvoering van hun huiswerk.

ondertitel is, de hoofdtitel zou moeten zijn. Ik heb zelfs een omslagtitel in huis waarop *Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moskovieten* de titel is. Maar omdat bleek dat weinigen zich een voorstelling konden maken bij 'paalwormen' en 'plunderende Moskovieten' heb ik daar te elfder ure van afgezien.

Die plunderende Moskovieten slaat terug op de tijd dat Nederland nog geen Nederland was en dit gebied, vooral het zuiden, overspoeld werd door huursoldaten in dienst van de Spaanse koning. Die lui kregen hun soldij onregelmatig en daarnaast mochten ze bij wijze van toeslag ongelimiteerd verkrachten, plunderen en roven.

Oorlog is trouwens een plaag en ramp op zich. Mensen zijn veel vatbaarder voor een epidemie tijdens en na afloop van een oorlog. Toch een gebrek aan de juiste voedingsstoffen en onvoldoende weerstand.

Verbaasd over de paalworm in de ondertitel?

'In 1731 was een klein beestje verantwoordelijk voor de vernieling van de zeedijken. De houten palen aan de kust bleken na de vloedgolf van dat jaar vol gapende gaten te zitten. Een tot dan toe tamelijk onbekend weekdier met een buitengewone boorkracht en een onverzadigbare eetlust, de *Teredo Navalis*, ook wel de paalworm genaamd, had in korte tijd onze hele kustwering ondermijnd met rampzalige gevolgen.

Helemaal onbekend met het verschijnsel paalworm was de Neder-

lander ook weer niet. Vooral scheepsbouwers hadden al kennisgemaakt met de verwoestende activiteiten van de worm. Zo kon admiraal Witte de With in 1649 zijn schepen niet voldoende inzetten in de strijd tegen de Portugezen voor de kust van Brazilië, omdat de bodems van zijn schepen zodanig waren aangetast door de paalworm dat ze moesten worden vervangen.

Maar de paalwormramp had ook weer een voordeel, want de handel in stenen kreeg een enorme impuls. Het is zoals die econoom kort na de tsunami op televisie zei: "*hoe wrang ook, maar deze ramp zal leiden tot een toenemende economische bedrijvigheid in Azië*".

Nog zo'n venijnig beestje dat beslist het vermelden waard is: de coloradokever. Het stak in de tweede helft van de negentiende eeuw de Grote Oceaan over om ook bij ons eens flink huis te houden. Binnen de kortste keren tastten hele kolonies de Europese aardappelvelden aan. En daartegen werden hele drastische maatregelen genomen. Zo besloot de Nederlandse regering in 1875 bij Koninklijk Besluit om alle in- en doorvoer van aardappels uit de Verenigde Staten en Canada te verbieden.

Toen een jaar later in de Duitse stad Bremen een Coloradokever aan werd getroffen in een zak Amerikaanse maïs en in 1877 het beestje ook in de Rotterdamse haven opdook in een kist uien uit de Verenigde Staten, maakte de overheid korte metten. Niet alleen werd de kist met inhoud

verbrand, maar het ministerie van Binnenlandse Zaken startte vervolgens een grootscheepse voorlichtingscampagne. Met affiches werd de bevolking op de hoogte gebracht van het signalement van de misdadige kever.

Met bestrijdingsmiddelen en nieuwe aardappelsoorten is de Coloradokever in onze contreien uitgeroeid, maar de schrik voor het diertje bestaat nog steeds. Als een boer een Coloradokever ziet en hij stelt de autoriteiten daarvan niet op de hoogte dan riskeert hij nog steeds een boete van 110 Euro.

Mijn favoriete ramp in het boek is die met het kruischip in Leiden. Maar ook die over de strenge winters van vroeger, over de brandschattende legers en over de 'Gooise Moorde-naar', de weinig flatteuze benaming voor de Gooische Stoomtram, behoren tot de verhalen die ik zelf ook wel eens aan mijn leerlingen, zelfs die uit de tweede klas, durf voor te leggen.

Docent: tussen wetenschap en publiek

Bij het schrijven van de teksten heb ik steeds een uitspraak van mijn promotor in mijn achterhoofd gehouden: schrijf zo dat je moeder en de melkboer het óók kunnen volgen. Deze popularisering gaat niet zo ver dat je de eigen fantasie en beeldingskracht ongeremd de vrije loop kunt laten omdat het een smeug verhaal moet worden. Om die reden is aan het eind van elk hoofdstukje een lijstje met bronvermeldingen opgenomen.

Voor mij is dat essentieel; van de uitgever is dat het eerste dat weg mag. Ik vind het vanzelfsprekend dat je de credits voor het werk ook aan de oorspronkelijke onderzoekers behoort te geven. Ik heb me bij het schrijven trouwens echt verbaasd over de hoeveelheid onderwerpen die het gilde van de historici heeft onderzocht en vastgelegd. Van heel veel dingen had ik nog nooit gehoord.

Details en afbeeldingen zijn, hoe gruwelijk ze soms ook zijn, essentieel voor de historische verbeelding. Met rampen en plagen is nu eenmaal sprake van veel continuïteit.